অধ্যায় ২ ঃ দেশ আৰু কাল ঃ কাণ্ট

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য
২.২ পৰিচয়
২.৩ সংবেদনশীলতাৰ আকাৰসমূহ
২.৪ দেশ আৰু কালৰ ধাৰণাৰ অধিবিদ্যামূলক ব্যাখ্যা
২.৫ দেশ আৰু কালৰ ধাৰণাৰ অতীন্দ্রিয় ব্যাখ্যা
২.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
২.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
২.৮ অধিক জানিবলৈ
২.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিত অধ্যয়নৰ জৰিয়তে আপোনালোকে—

- মানৱ সংবেদনশীলতাৰ বিষয়ে জানিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- সংবেদনৰ দুটা অভিজ্ঞতাপূর্ব ধাৰণা যেনে ঃ দেশ আৰু কালৰ বিষয়ে জানিবলৈ সক্ষম হ'বক
- দেশ আৰু কালৰ অধিবিদ্যামূলক আৰু অতীন্দ্রিয় ব্যাখ্যাৰ বিষয়ে জানিবলৈ সক্ষম হ'ব।

২.২ পৰিচয়

কাণ্টে উল্লেখ কৰে যে, মানৱ জ্ঞানৰ দুটাকৈ বিভাগ আছে। সেইয়া হৈছে সংবেদনশীলতা (Sensibility) আৰু অৱবোধ (Understanding)। সংবেদনৰ জৰিয়তে আমি বস্তুবোৰ পাওঁ। অৱবোধৰৰ জৰিয়তে সিহঁতক চিন্তা কৰোঁ। সংবেদনশীলতা হৈছে স্বজ্ঞা বা প্রজ্ঞা (intuition) ৰ ক্ষমতা আৰু অৱবোধ হৈছে ধাৰণা বা প্রত্যয় (concept) ৰ ক্ষমতা। সংবেদনশীলতাৰ অবিহনে আমি কোনো ধৰণৰ বস্তু পাব নোৱাৰো আৰু অৱবোধৰ অবিহনে কোনো বস্তুক আমি চিন্তা কৰিব নোৱাৰো। কাণ্টৰ মতে, বিষয়বস্তুৰ অবিহনে চিন্তা শূন্য, ধাৰণাৰ অবিহনে প্রজ্ঞা বা বুদ্ধি অন্ধ (thoughts without content are empty, intuitions without concepts are blind)

কাণ্টে পোষণ কৰে যে স্বজ্ঞাৰ মাজেৰে জ্ঞান হয় বস্তুৰ সৈতে অমাধ্যম সম্পর্কত। কিন্তু স্বজ্ঞা বা বুদ্ধি আহে কেৱল তেতিয়াহে, যেতিয়া বস্তুবোৰ আমাৰ প্রত্যক্ষত থাকে। বস্তুবোৰ দৃশ্যমান হোৱাৰ বাবে চিন্তা বুদ্ধি আৰু সংবেদনশীলতাৰ সৈতে সম্পর্কযুক্ত হ'বই লাগিব। সংবেদনশীলতা হৈছে আকাৰৰ মাধ্যমেৰে বিবৰণ বা প্রতিৰূপসমূহক গ্রহণ কৰাৰ এক ক্ষমতা, য'ত বস্তুবোৰৰ দ্বাৰা আমি প্রভাৱান্বিত হওঁ। এই ক্ষমতাই হৈছে সংবেদনশীলতা।

কাণ্টে কয়যে সংবেদনসমূহক এক নিদৃষ্ট আকাৰত স্বীকৃত আৰু সজ্জিত কৰা হয়। এই আকাৰক সংবেদনীয় বুদ্ধিৰ পৰা নিঃসৃত কৰা নহয় আৰু সেইবাবে ইহঁতক অভিজ্ঞতা পূর্ব মনতেই বিচাৰি পোৱা যায়। সংবেদনীয় বুদ্ধিৰ এই আকাৰ হৈছে দেশ (Space) আৰু কাল (Time)। ই এক বিশুদ্ধ আকাৰ বা ৰূপ (Pure form)। সংবেদনশীলতাৰ এই বিশুদ্ধ আকাৰক বিশুদ্ধ বুদ্ধি বা স্বজ্ঞা" (Pure intuition) বুলিও কোৱা হয়। দেশ আৰু কাল ' বিশুদ্ধ বুদ্ধি', কিয়নো সিহঁত সাধাৰণ জ্ঞানজনিত বস্তুৰ দৰে, তাত সিহঁত স্বতন্ত্র, যাৰ লগত আমাৰ বুদ্ধিয়ে আমাক এক অমাধ্যম জ্ঞান সম্বন্ধত স্থল দিয়ে। দেশ আৰু কাল এনে ধৰনৰ বস্তু, য'ত এটা বস্তুৰ যিকোনো সাধাৰণ জ্ঞান ও দেশৰ এক সাধাৰণ জ্ঞান, য'ত বস্তুটোক স্থাপন কৰা হয় আৰু কালৰ, য'ত অভিজ্ঞতা নিজে নিজে আহি পৰে।

২.৩ সংবেদনশীলতাৰ আকাৰসমূহ

প্রধান উপাদানসমূহৰ অতীন্দ্রিয় মতবাদত কাণ্টে সংবেদনশীল স্বজ্ঞাৰ দুটা বিশুদ্ধ আকাৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে, য'ত বহু প্রকাৰৰ সহজ জ্ঞান (manifold of intuition) ক কেতবোৰ সংহত ৰূপ বা সম্বন্ধত আৰোপ কৰা হয়। সংবেদনশীল সহজ জ্ঞানৰ এই দুটা বিশুদ্ধ ৰূপ বা আকাৰ হৈছে দেশ (Space) আৰু কাল (Time)। সিহঁতক অভিজ্ঞতা পূর্ণ ভাৱে মনৰ মাজতেই পোৱা যায়। কাণ্টে দেশ আৰু কালক দুটা মূল শিতানত আলোচনা কৰিছে— অধিবিদ্যামূলক আৰু অতীন্দ্রিয়। দেশৰ অধিবিদ্যামূলক ব্যাখ্যাৰ প্রধান লক্ষ্য হ'ল— দেশ সম্বন্ধীয় আমাৰ বিৱৰণসমূহৰ আদি আৰু বিষয়বস্তুক প্রদর্শন কৰা। আনহাতে অতীন্দ্রিয় ব্যাখ্যাৰ মূল লক্ষ্য হ'ল —আমাৰ বিৱৰণসমূহে কেনেকৈ আৰু কেতিয়া জ্ঞানৰ এক নীতি নাইবা ভিত্তি হিচাপে কাম কৰিব পাৰে, তাক ব্যাখ্যা কৰা। অধিবিদ্যামূলক ব্যাখ্যাত আগবঢ়োৱা যুক্তি সমূহে দর্শায় যে দেশ সম্পর্কীয় আমাৰ বিৱৰণ সমূহ এক বিশুদ্ধ বুদ্ধি, ইয়াৰ উৎস অভিজ্ঞতা মূলক নহয় আৰু ইয়াৰ বিষয়বস্তু একক আৰু অমাধ্যম। ই ইয়াৰে পৰা নিঃসৃত হয়যে দেশ সম্পর্কীয় আমাৰ বিৱৰণ সমূহৰ বস্তু এক স্বতন্ত্র বস্তু বা বিষয়, যাৰ বৈশিষ্টবোৰক অভিজ্ঞতাপূর্ব (a-priari),হিচাপে জানিব পৰা যায়। কাণ্টে তেওঁৰ অতীন্দ্রিয় ব্যাখ্যাত দেখুৱাব বিচাৰিছে যে যেনেধৰণৰ বিৱৰণ তেওঁ দাঙি ধৰিছে, সি হৈছে জ্ঞানৰ এক আত্মগোটৰ উপাদান, যিয়ে সংশ্লেষণাত্মক অভিজ্ঞতাপূর্ব জ্ঞানৰ ভিত্তিত যোগান ধৰে। যেনে জ্যামিতি, মহাকালৰ বিজ্ঞান ইত্যাদি।

কাণ্টে আমাৰ সংবেদনীয় অভিজ্ঞতাৰ বৈশিষ্ট্য সমূহক বর্ণনা কৰাৰ দ্বাৰা দেশৰ অধিবিদ্যামূলক ব্যাখ্যাৰ পৰিচয় দিছে। যাক তেওঁ সৰল পয্যবেক্ষনৰ ওপৰতে প্রমানিত বুলি গ্রহণ কৰিছে ঃ আমাৰ বাহ্যিক (outside us) বস্তুবোৰক দেশীয় ভাৱে নিশ্চিত ভাবে আমি বিৱৰণ দিওঁ আৰু আমাৰ বিবেচক অভিজ্ঞতাৰ আন্তৰিক বস্তুবোৰক অনিত্যভাৱে নিশ্চিত হিচাপে বিৱৰণ দিওঁ। উদাহৰণস্বৰূপেঃ- আমাৰ দৃশ্যমূলক ক্ষেত্রত এটা বস্তু, যাক আমি ঢুকি পাব পাৰো আৰু স্পর্শ কৰিব পাৰো তাৰ বিৱৰণ দেশও এক নিশ্চিত আকাৰ, আয়তন আৰু স্থান হিচাপে দিব পাৰো; আনহাতে মানসিক স্থিতিক বিৱৰণ দিব পাৰো ফলত এক নিশ্চিত স্থান আৰু অৱস্থিতি হিচাপে। তথাপি এই কথা মনত ৰাখিবলগীয়া যে দেশ আৰু কালৰ সম্বন্ধত বাহ্যিক আৰু আভ্যন্তৰীণ বস্তুবোৰৰ মাজৰ সম্বন্ধ সমপৰিমিত নহয়। ইয়াৰ কাৰণ এয়ে যে বাহ্যিক বস্তুবোৰ অস্থায়ী ভাৱে থাকে, কিন্তু আভ্যন্তৰীণ বস্তুবোৰ দেশীয় ভাৱে স্থাপিত নহয়। বাহ্যিক বস্তুবোৰৰ সুমিতিহীনতা (arymmetry) আৰু অস্থায়ীত্বতা (temporality) ই কাণ্টৰ ভাৱবাদৰ খণ্ডন (Refutation of Idealism) ত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা গ্রহণ কৰিছে।

২.৪ দেশ আৰু কালৰ ধাৰণাৰ অধিবিদ্যামূলক ব্যাখ্যা

দেশ আৰু কালক অভিজ্ঞতাপূর্ব হিচাপে প্রমাণ কৰাৰ উদ্দেশ্যে কাণ্টে তেওঁ অধিবিদ্যামূলক ব্যাখ্যাটোত চাৰিটা যুক্তি দেশৰ উদ্দেশ্যে আৰু পাচটা যুক্তি কালৰ সন্দর্ভত আগবঢ়াইছে। দেশৰ ধাৰণাৰ —

১ম যুক্তি ঃ দেশ অভিজ্ঞতামূলক ধাৰণা নহয়, যাক বাহ্যিক অভিজ্ঞতাৰ পৰা নিঃসৃত কৰিব নোৱাৰি। বাহ্যিক অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা কাণ্টে আমাৰ মনৰ এক ধর্মক নির্দেশ কৰিছে, যাৰ জৰিয়তে আমি আমাৰ বাহিৰৰ জগতখনৰ সকলোবোৰ বস্তুক আমাৰ নিজৰ আগত প্রতিষ্ঠাপন কৰোঁ। কাণ্টৰ মতে, এক বিৱৰণ হৈছে জ্ঞান সম্পর্কীয় এক পদ্ধতি, যাৰ মাজেৰে বস্তুবোৰক আমাৰ বাহ্যিক জগততথকাৰ দৰে স্বীকাৰ কৰা হয়। কাণ্টে উল্লেখ কৰে যে, সংবেদনৰ সৃষ্টি হয়, যেতিয়া আমাৰ বাহিৰত থকা বস্তুবোৰে আমাৰ চেতনা বা বোধৰ ওপৰত ক্রিয়া কৰে। বেলেগ বেলেগ স্থানত থকাৰ দৰে বিভিন্ন বিৱৰণ সমূহক স্বীকাৰ কৰাৰ উদ্দেশ্যে দেশৰ বিৱৰণক আগতে ঠাৱৰ কৰি ল'বই লাগব। সেইকাৰণে এনে লাগে যে দেশৰ বিৱৰণক বাহ্যিক অৱভাসৰ সম্পর্কৰ পৰা অভিজ্ঞতামূলক ভাৱে পাব পৰা নাযায়।

২য় যুক্তি ঃ দেশ হৈছে এক অনিবার্য্য অভিজ্ঞতাপূর্ব বিৱৰণ, যি সকলো বাহ্যিক সহজ জ্ঞান নাইবা বুদ্ধিত নিহিত থাকে। দেশৰ অনুপস্থিতিক আমি কেতিয়াও আমাৰ আগত প্রতিনিধিত্ব কৰাব নোৱাৰো; যদিও আমি সম্পূর্ণৰূপে ইয়াক বস্তুৰ

শূণ্যতা হিচাপে ভালদৰে চিন্তা কৰিব পাৰো। এইটো এটা যুক্তি যি দেশৰ ধাৰণাটোৰ অভিজ্ঞতাপূর্ব স্বভাৱৰ লগত জড়িত। কাণ্টে যুক্তি আগবঢ়ায় যে দেশৰ অবিহনে এটা বস্তুৰ বিৱৰণ লাভ কৰাটো সম্ভৱ নহয়, যদিও যিকোনো বস্তুৰ বিৱৰণৰ অবিহণেদেশৰ ধাৰণাক ধাৰণ কৰাটো সম্ভৱ।

৩য় যুক্তি ঃ দেশ বিছিন্ন নহয়, নাইবা আমি কোৱাৰ দৰে সাধাৰণ বস্তুবোৰৰ সম্পর্কৰ এক সাধাৰণ ধাৰণাও নহয়, বৰঞ্চ এক বিশুদ্ধ স্বজ্ঞা বা বুদ্ধি। কাণ্টে উল্লেখ কৰে যে দেশ কেৱল এটাই। যদি আমি ভিন ভিন দেশৰ কথা কওঁ তেন্তে আমি বুজাও যে সেইবোৰ একেটা দেশৰে ভিন্ন অংশ।

৪র্থ যুক্তি ঃ দেশক এক অসীম বৃহত্তৰ ৰূপত বর্ণনা কৰা হয়, এই যুক্তিটো ৩য় যুক্তিৰ ওপৰত ভিত্তিশীল, য'ত কাণ্টে যুক্তি দর্শাইছে যে আমি কেৱল এখন দেশৰ হে ধাৰণা পাব পাৰো, ভিন্নধৰণৰ দেশীয় বিৱৰণ সেই অদ্বিতীয় (unique) দেশৰে অংশ। অর্থাৎ, 'এক দেশ'ৰ ধাৰণাই নিজৰ মাজত অসীম বিৱৰণক সামৰি থাকে। সেই কাৰণে, 'এক দেশ' ৰ ধাৰণা যিয়ে নিজৰ মাজতে অসীম বিৱৰণক সামৰি থাকে, তাক সংবেদনমূলক বুদ্ধিৰ জৰিয়তে নিঃসৃত কৰিব নোৱাৰি আৰু সেয়ে তাক অভিজ্ঞতাপূর্ব (a-priori) ৰূপে স্বীকাৰ কৰা হয়।

এইবোৰ যুক্তি দেশৰ অধিবিদ্যামূলক ব্যাখ্যাৰ বাবে আগবঢ়োৱা হৈছে। কাণ্টে কালৰ ধাৰণাৰ অধিবিদ্যামূলক ব্যাখ্যাৰ বাবেও পাচঁটা যুক্তি দর্শাইছে।

১ম যুক্তি ঃ কাল এক অভিজ্ঞতামূলক ধাৰণা নহয়, যাক কোনো অভিজ্ঞতাৰ পৰা নিঃসৰণ কৰিব পৰা যায়। এটা বস্তুৰ সহঅৱস্থিতি (co-existence) আৰু অনুক্রম (succesion) ৰূপে কালৰ ধাৰণাটো পূর্ব নিদ্ধাৰিত। সেয়েহে কালক এক অভিজ্ঞতাপূর্ব ধাৰণা হিচাপে গ্রহণ কৰা হয়। কিয়নো ইয়াক এটা বস্তুৰ সহ অৱস্থিতি আৰু অনুক্রমৰ বিৱৰণৰ বাবে পূর্বতেই নির্ধাৰণ কৰি লোৱা হয়।

২য় যুক্তি ঃ কাল এক অনিবার্য্য বিৱৰণ যি সকলো স্বজ্ঞা বা বুদ্ধিক সামৰি ৰাখে। সাধাৰণ অৱভাসৰ সন্দর্ভত আমি কাল বা সময়ক আঁতৰাই দিব নোৱাৰো, যদিও কালক যিকোনো বিৱৰণৰ অবিহনে ও ধাৰণা কৰিব পৰা যায় আৰু অৱভাসক বাতিল কৰিও আমি কালৰ কথা চিন্তা কৰিব পাৰো। সেইকাৰণে, কাল এক অভিজ্ঞতাপূর্ব ধাৰণা। কাণ্টে কয় যে, বস্তুৰ বিৱৰণ ও অনুক্রম সম্ভৱ হয় কেৱল কালৰ সম্বন্ধতহে।

৩য় যুক্তি ঃ কালৰ এটাই আয়তন; সেয়া হ'ল এটাৰ পাছত আনটো। বিভিন্ন অস্থায়ী বিৱৰণক কালৰ এটা আয়তনতে আমি ধাৰণা কৰিব পাৰো। কাল অভিজ্ঞতাপূর্ব, আৰু সেয়েহে, ইয়াৰ নিশ্চয়তা (certainity) আৰু অনিবার্য্যতা (mecesrity) ৰ উপাদান আছে। কাণ্টে যুক্তি দর্শাইছে যে এইবোৰ নীতি

অভিজ্ঞতাৰ পৰা আহৰণ কৰিব পৰা নাযায়, কিয়নো অভিজ্ঞতাই কঠোৰ সামান্যতাও দিব নোৱাৰে নাইবা সকলো বিবাদৰ উৰ্দ্ধত প্রতিষ্ঠিত নিশ্চয়তাও দিব নোৱাৰে।

৪র্থ যুক্তি ঃ কাল বিছিন্ন নহয়, অথবা যাক কোৱা হয় এক সাধাৰণ ধাৰণা, বৰঞ্চ সংবেদনশীল বুদ্ধিৰ এক বিশুদ্ধ ৰূপ বা আকাৰ। কাল বিভিন্ন আছে কিন্তু একক কালৰে অংশ বিশেষ। এটা বিৱৰণ যাক কেৱল এটা একক বস্তুৰেহে দিব পাৰে, সেয়াই হ'ল স্বজ্ঞা (intuition) দেশৰ দৰে কালো এক। বিভিন্ন প্রকাৰৰ কাল অসীম কালৰ অন্তর্গত। কালৰ ধাৰণাটো সংবেদনশীল স্বজ্ঞাৰ এক বিশুদ্ধ আকাৰ আৰু সেয়েহে, ইয়াক অভিজ্ঞতা পূর্ব হিচাপে স্বীকাৰ কৰা হয়।

৫ম যুক্তি ঃ মূল বিৱৰণ, সময়ক সেইবাবে অসীম বা অনন্ত হিচাপে ধৰিবই লাগিব। এই যুক্তিটো পূর্ব যুক্তিটোৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত, য'ত কাণ্টে এক কালৰ ওপৰত মন্তব্য দিছে যে বস্তুৰ সহ-অৱস্থিতি আৰু অনুক্রমৰ ভিন্ন প্রকাৰৰ বিৱৰণ সমূহ সেই একক কালৰেই অংশ। তেওঁ কালৰ ধাৰণাটোক অসীম আৰু অনন্ত হিচাপে গ্রহণ কৰিছে, য'ত বস্তুৰ অসীম সহ - অৱস্থান আৰু অনুক্রমৰ সৃষ্টি হয়। অসীম ৰূপত কালক সংবেদনশীল স্বজ্ঞা নাইবা বুদ্ধিৰ পৰা নিঃসৃত কৰিব নোৱাৰি আৰু সেয়ে, ইয়াক অভিজ্ঞতা পূর্ব হিচাপে স্বীকাৰ কৰিবই লাগিব।

২.৫ দেশ আৰু কালৰ অতীন্দ্রিয় ব্যাখ্যা

কাণ্টে দেশ আৰু কালৰ ধাৰণাৰ অতীন্দ্রিয় ব্যাখ্যাও আগবঢ়াইছে। অতীন্দ্রিয় ব্যাখ্যাৰ জৰিয়তে কাণ্টে যুক্তি দর্শাইছে যে, আনকি যদিও দেশ আৰু কালৰ সংবেদনশীল বুদ্ধি বা স্বজ্ঞাৰ পৰা নিঃসৃত কৰিব নোৱাৰি, তথাপি প্রত্যেক বহুমুখি সহজ জ্ঞানক দেশ আৰু কালৰ ৰূপত গ্রহণ কৰিব লাগিব, যাতে আমি সংশ্লেষক অভিজ্ঞতাপূর্ব জ্ঞান পাব পাৰো। জ্যামিতি আৰু পদার্থ বিজ্ঞানৰ সন্দর্ভৰ পৰা উদাহৰণ আগবঢ়াই কাণ্টে দেশ আৰু কালৰ অতীন্দ্রিয় ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। কাণ্টে স্বীকাৰ কৰে যে পদার্থ বিদ্যা নাইবা জ্যামিতিত আমাৰ জ্ঞান সম্ভৱ হয় কেৱল সংশ্লেষক আৰু অভিজ্ঞতাপূর্ব হিচাপে দেশ আৰু কালৰ ধাৰণাৰ স্বীকৃতিৰ জৰিয়তে। কাণ্টে যুক্তি দিয়ে যে জ্যামিতি হৈছে এক বিজ্ঞান, যি দেশৰ ধর্মবোৰক সংশ্লেষণাত্মক আৰু অভিজ্ঞতাপূর্ব হিচাপে নির্ণয় কৰে। তেওঁ কয় যে "এটা ত্রিভুজৰ তিনিটা কোণৰ সমষ্টি দুই সমকোণৰ সমান" ই এক সংশ্লেষক বচন; কিয়নো ত্রিভূজটো আৰু তিনিটা কোণৰ সমষ্টি দুটা সমকোণৰ সমান তাক বিচাৰি উলিওৱাৰ উদ্দেশ্যে আমি সংবেদনশীল সংজ্ঞাৰ সহায় লওঁ। সেইকাৰণে, বচনটোক সংশ্লেষক বচন (synthetic proposition) ৰূপে ধৰা হয়। আকৌ, এই বচনটোক অনিবার্য্যতা

আৰু নিশ্চয়তা নিহিত হৈ থাকে। সেয়েহে এই বচনটোক অভিজ্ঞতাপূর্ব হিচাপেও গ্রহণ কৰা হয়।

T.E. Wilkerson) য়ে মতপ্রকাশ কৰে যে কাণ্টে দেশ, কাল আৰু অংকশাস্ত্রৰ মাজত এক অতি ঘনিষ্ঠ যোগাযোগ আনিছে। হিউমৰ বিপক্ষে কাণ্টৰ লক্ষ্য সমূহৰ মাজত এটা হৈছে যে অংকশাস্ত্র আৰু পদার্থবিদ্যাৰ সাধাৰণ সত্যতাৰ আকাৰত অভিজ্ঞতাপূর্ব জগতখনৰ প্রকৃত জ্ঞান আমাৰ থাকিব পাৰে। অংকশাস্ত্রৰ অনিবার্য্যতা, গণিতীয় সত্যতাসমূহক পাবলৈ প্রয়োজনীয় প্রয়োগক ন্যায্যতা প্রদান কৰিবলৈ আন আন বস্তুবোৰৰ মাজত সৌন্দর্য্যতাক সমর্পন কৰা হয়। ইয়াক এনে বোধ হয় যে আমাৰ অভিজ্ঞতাত অংকশাস্ত্রৰ প্রয়োজনীয়তা দেশ আৰু কালৰ মূখ্য ভূমিকাৰ দ্বাৰা নিশ্চিত হয়।

কালৰ ধাৰণাৰ অতীন্দ্রিয় ব্যাখ্যা কাণ্টে উল্লেখ কৰে যে কালৰ অধিবিদ্যামূলক ব্যাখ্যাৰ বাবে আগবঢ়োৱা ৩য় যুক্তিটো প্রকৃতার্থত এক অতীন্দ্রিয় ব্যাখ্যাহে। কালৰ ধাৰণাৰ অধিবিদ্যামূলক ব্যাখ্যাৰ ৩য় যুক্তিটো অনুসৰি কালৰ এটাই মাত্রা, আয়তন বা পৰিসৰ থাকে আৰু দেখা হৈছে এটাৰ পাছত আনটো। কাণ্টে পোষণ কৰে যে কালৰ ধাৰণাৰ নিশ্চয়তা আৰু অনিবার্য্যতাৰ উপাদান থাকে, সেয়েহে, ইয়াক অভিজ্ঞতাপূর্ব ধাৰণা হিচাপে গ্রহণ কৰা যায়। একে সময়তে কাণ্টে যুক্তি দর্শাইছে যে পৰিবর্ত্তনৰ ধাৰণাৰ সৈতে গতিৰ ধাৰণা সম্ভৱ হয় কেৱল কালৰ বিৱৰণৰ জৰিয়তেহে।

দেশ আৰু কাল হৈছে মানৱ সংবেদনৰ দুটা আকাৰ যাৰ জৰিয়তে আমি অভিজ্ঞতাপূর্ব সংশ্লেষক জ্ঞান লাভ কৰোঁ। বিশুদ্ধ গণিত হৈছে এনে অভিজ্ঞতাপূর্ব সংশ্লেষক জ্ঞানৰ উদাহৰণ। দেশ আৰু কাল হৈছে সকলো সংবেদনশীল স্বজ্ঞাৰ বিশুদ্ধ আকাৰ যিয়ে আমাৰ অভিজ্ঞতাক এক অতি আৱশ্যকীয় মৌলিক গঠন প্রদান কৰে।

কাণ্টে স্বীকাৰ কৰে যে দেশ আৰু কাল অভিজ্ঞতামূলক ভাৱে বাস্তৱ আৰু অতীন্দ্রিয়ভাৱে ভাৱমূলক। দেশ আৰু কাল বস্তুৰ ক্ষেত্রত অভিজ্ঞতামূলকভাৱে সত্য যাক সংবেদনশীল বুদ্ধিৰ বহুমূখীতাত প্রদান কৰিব পৰা যায়।

(Kant) য়ে সকলো বস্তু তথা বাহ্যিক অৱভাসসমূহ ৰূপে 'দেশ' ৰ ধাৰণাটোৰ অভিজ্ঞতামূলক সত্যতাক স্বীকাৰ কৰিছে আৰু ইহঁতবোৰ দেশত ওচৰা-ওচৰিকৈয়ে বর্তি থাকে। এই নীতিটো সীমাবদ্ধতাৰ অবিহনে চিৰন্তনভাৱে বৈধ। ঠিক সেইদৰে, কালো অভিজ্ঞতামূলক ভাৱে সত্য এই অর্থত যে, সকলো বস্তু, যি আমাৰ অভিজ্ঞতাত চিৰ অস্তিত্বশীল, তাৰ সন্দর্ভত ইয়াৰ বস্তুগত বৈধতা বিদ্যামান। অভিজ্ঞতামূলক ভাৱে, দেশ, কাল আৰু দেশীয় কালিক বস্তুবোৰ সত্য বা বাস্তৱ। সিহঁত ভ্রম নাইবা কল্পনা নহয়, যাক "কেৱল অৱভাস" (যেনেঃ সপোন, ভ্রম, মৰীচিকা আদি) ৰ পৰা পৃথক কৰিব পৰা যায়। সিহঁতৰ অভিজ্ঞতামূলক সত্যতা যদিও জ্ঞান স্বৰূপ সত্তাত অস্তিত্বশীল নহয়, আৰু সেই চর্তবোৰৰ পৰাও স্বতন্ত্র, যাৰ অধিনত আমি সিহঁতক জানিব পাৰো। ইয়াৰ পৰিবর্তে প্রকৃতিৰ এক শৃংখলাৰ সৈতে অনুৰূপ হৈ গঠিত হয়, যি অতীন্দ্রিয়

ভাৱে অনিবার্য্য, যদিহে অভিজ্ঞতা সম্ভৱ হয়।

দেশ আৰু কাল অতীন্দ্রিয়ভাৱেও ভাৱমূলক। যিবোৰ বস্তুৰ সন্দর্ভত ইহঁত অতীন্দ্রিয় ভাৱে ভাৱমূলক হয়, সেইবোৰক সংবেদনীয় স্বজ্ঞাৰ বহুমূখীতাত পাৱ নোৱাৰি। দেশ আৰু কাল সামগ্রীক ভাৱে মন স্বতন্ত্র, আত্ম-আনুসাঙ্গিঁক নাইবা দৃঢ় প্রতিজ্ঞাও নহয়। সিহঁত জ্ঞান স্বৰূপ সত্ত্বাৰ বস্তুগত ধর্ম নহয়, তাৰ ঠাইত সিহঁত হৈছে সংবেদনশীলতাৰ কেৱল অন্তর্গত চর্তহে, যাৰ অধীনত বাহ্যিক বুদ্ধিসমূহ আমাৰ বাবে সম্ভৱ হৈ উঠে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ সংবেদনশীলতাৰ দুটা অভিজ্ঞতাপূর্ণ আকাৰ কি কি? আলোচনা কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ দেশৰ ধাৰণাটোৰ অধিবিদ্যামূলক ব্যাখ্যাটো বহলাই লিখক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ কালৰ ধাৰণাটোৰ অধিবিদ্যামূলক বিৱৰণৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াওক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ দেশ আৰু কালৰ অতীন্দ্রিয় ব্যাখ্যাটো আলোচনা কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ "empirically real and transcendentally ideal" হিচাপে দেশ আৰু কালৰ দ্বাৰা কি বুজোৱা হৈছে? আলোচনা কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৬ ঃ সংবেদন সম্পর্কীয় অন্তঃ প্রজ্ঞাৰ আকাৰ দুটা কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৭ ঃ 'দেশ' আৰু 'কাল' আলোচনা কৰা দুটা শিতান কি কি? কাণ্টৰ মতে

.....

.....

প্রশ্ন নং ৮ ঃ সংশ্লেষক বচন কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ 'কাল'ক কিয় অভিজ্ঞতাপূৰ্বক বুলি কোৱা হয় ?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ১০ ঃ 'দেশ' আৰু 'কাল'ক কিয় ব্যৱহাৰিক ভাবে সত্য বুলি কোৱা হয় ?

.....

.....

২.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সংবেদশীলতা হৈছে আকাৰ নাইবা প্ৰকাৰ (mode) ৰ জৰিয়তে বিৱৰণসমূহক আহৰণ কৰিবৰ বাবে এক ক্ষমতা, য'ত বস্তুবোৰৰ দ্বাৰা আমি প্ৰভাৱান্বিত হওঁ।
- সেইবাবে, সংবেদনৰ দ্বাৰা বস্তুবোৰক আমাক দিয়া যায়, আৰু ই অকলেই স্বজ্ঞা বা সহজাত বুদ্ধিৰ সৈতে সু-সজ্জিত কৰে।
- কাণ্টে কৈছে যে সংবেদনসমূহক এক নিৰ্দ্দিষ্ট ৰূপত স্বীকৃত আৰু সজ্জিত কৰা হয়। এই আকাৰ বা ৰূপক সংবেদনীয় বুদ্ধিৰ পৰা নিঃসৃত কৰা নহয় আৰু সেইবাবে ইহঁতক অভিজ্ঞতাপূৰ্ণ মনতেই বিচাৰি পোৱা যায়। সংবেদনীয় বুদ্ধিৰ এই আকাৰ হৈছে দেশ আৰু কাল। ই বিশুদ্ধ আকাৰ বা ৰূপ। সংবেদনশীলতাৰ এই বিশুদ্ধ আকাৰক 'বিশুদ্ধ বুদ্ধি বা স্বজ্ঞা' (Pure intuition) বোলা হয়।
- কাণ্টে দেশ আৰু কালক দুটা মূল শিতানত আলোচনা কৰিছে — অধিবিদ্যামূলক আৰু অতীন্দ্ৰিয়। দেশৰ অধিবিদ্যামূলক ব্যাখ্যাৰ মূল লক্ষ্য হ'ল দেশ সম্বন্ধীয় আমাৰ বিৱৰণবোৰৰ আদি আৰু বিষয়বস্তুক প্ৰদৰ্শন কৰা। আনহাতে, অতীন্দ্ৰিয় ব্যাখ্যাৰ মূল লক্ষ্য হ'ল আমাৰ বিৱৰণসমূহে কেনেকৈ আৰু কেতিয়া জ্ঞানৰ এক নীতি নাইবা ভিত্তি হিচাপে কাম কৰিব পাৰে তাৰ ব্যাখ্যা দিয়া।
- কাণ্টে স্বীকাৰ কৰে যে দেশ আৰু কাল "empinically real and transcendentally ideal" । বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত দেশ আৰু কাল অভিজ্ঞতামূলক ভাৱে সত্য বা বাস্তৱ, যাক সংবেদনীয় বুদ্ধিৰ বহুমূখীতাৰ ক্ষেত্ৰত আৰোপ কৰিব পৰা যায়।
- অভিজ্ঞতামূলক ভাৱে দেশ, কাল দেশীয় কালিক বস্তুবোৰ সত্য বা বাস্তৱ। সিহঁত ভ্ৰম নাইবা কল্পনা নহয়, যাক কেৱল অৱভাস (যেনেঃ- সপোন, ভ্ৰম, মৰিচিকা আদি) ৰ পৰা পৃথক কৰিব পৰা যায়। সিহঁতৰ অভিজ্ঞতামূলক সত্যতা যদিও জ্ঞান স্বৰূপ সত্ত্বাও অস্তিত্বশীল নহয় আৰু সেই চৰ্তবোৰৰ পৰাও স্বতন্ত্ৰ যাৰ অধীনত আমি সিহঁতক জানিব পাৰোঁ। ইয়াৰ পৰিবৰ্তে প্ৰকৃতিৰ এক শৃংখলাৰ সৈতে অনুৰূপ হৈ গঠিত হয়, যি অতীন্দ্ৰিয়

ভাৱে অনিবার্য্য, যদিহে অভিজ্ঞতা সম্ভৱ হয়।

- বস্তুৰ সন্দর্ভত দেশ আৰু কাল অতীন্দ্রিয় ভাৱে সত্য দেশ আৰু কাল সামগ্রিক ভাৱে মন স্বতন্ত্র, আত্ম আনুসংগিক নাইবা দৃঢ় প্রতিজ্ঞাও নহয়। সিহঁত জ্ঞান স্বৰূপ সত্ত্বাৰ বস্তুগত ধর্ম নহয়, তাৰ পৰিবর্তে সিহঁত হৈছে সংবেদনশীলতাৰ অন্তর্গত চর্ত, যাৰ অধীনত বাহ্যিক বুদ্ধি সমূহ আমাৰ বাবে সহজ হৈ পৰে।

২.৭ অধিক জানিবলৈ

(১) Broad, C.D.Leibniz's "Last Controversy with the Newtonians" in Leibniz. *Metaphysics and Philosophy of science, edited by R.S. Woolhouse.* (America : Oxford University Press, 1981).

(২) Harris, Eroll E. *The Foundations of Metaphysices in science*. (London : George Allen and Unwin, 1965).

(৩) Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Translated by N.K. Smith, (London: Macmillan, 1973).

(৪) Kant, Immanuel Prolegomena to Any Future Metaphysics. *That will be. Able to Come*. Forward as science, translated and edited by Gary Hatfield, (New York: Cambridge Univer sity Press, 2004).

(৫) Seruton, Ronger Kant, (London: Oxford University Press), 1982.

(৬) shabel, Lisa *"The Transcendental Aesthetic"*. in the companion to Kant's Critique of Pure Reason, edited by Paul Guyer, (New York, Cambridge University Press, 2010).

(৭) Wilkarson, *T.E. Critique of Pure Reason: a commentary for students.* (London: Clarendon Press, 1976).

(৮) Wood, Allen Kant, (London : Blackwell Publishing, 2005).

২.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সংবেদনশীলতা আৰু অববোধ

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সংবেদনশীলতা অন্তঃপ্রজ্ঞাৰ এটা গুণ

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ অববোধ ধাৰণাৰ এটা গুণ

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ কাণ্টৰ মতে, বিষয়বস্তুৰ অবিহনে চিন্তা শূন্য, ধাৰণাৰ অবিহনে প্ৰজ্ঞা বা বুদ্ধি অন্ধ (thoughts without content are empty, intuitions without concepts are blind)

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ কাণ্টে কয়যে সংবেদনসমূহক এক নিদৃষ্ট আকাৰত স্বীকৃত আৰু সজ্জিত কৰা হয়। এই আকাৰক সংবেদনীয় বুদ্ধিৰ পৰা নিঃসৃত কৰা নহয় আৰু সেইবাবে ইহঁতক অভিজ্ঞতা পূৰ্ব মনতেই বিচাৰি পোৱা যায়। সংবেদনীয় বুদ্ধিৰ এই আকাৰ হৈছে দেশ (Space) আৰু কাল (Time)। ই এক বিশুদ্ধ আকাৰ বা ৰূপ (Pure form)। সংবেদনশীলতাৰ এই বিশুদ্ধ আকাৰক বিশুদ্ধ বুদ্ধি বা স্বজ্ঞা" (Pure intuition) বুলিও কোৱা হয়।

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ দেশ আৰু কাল

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ দেশ আৰু কাল সম্বন্ধে অধিবিদ্যা আৰু অতিন্দ্ৰীয় বিষয়ক ব্যাখ্যা

৮নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ কাণ্টে যুক্তি দিয়ে যে জ্যামিতি হৈছে এক বিজ্ঞান, যি দেশৰ ধৰ্মবোৰক সংশ্লেষণাত্মক আৰু অভিজ্ঞতাপূৰ্ব হিচাপে নিৰ্ণয় কৰে। তেওঁ কয় যে "এটা ত্ৰিভূজৰ তিনিটা কোণৰ সমষ্টি দুই সমকোণৰ সমান" ই এক সংশ্লেষক বচন; কিয়নো ত্ৰিভূজটো আৰু তিনিটা কোণৰ সমষ্টি দুটা সমকোণৰ সমান তাক বিচাৰি উলিওৱাৰ উদ্দেশ্যে আমি সংবেদনশীল সংজ্ঞাৰ সহায় লওঁ। সেইকাৰণে, বচনটোক সংশ্লেষক বচন (synthetic proposition) ৰূপে ধৰা হয়।

৯নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ কাণ্টৰ মতে সময়ৰ দুটা উপাদান নিশ্চয়তা আৰু অনিবাৰ্যতা, এই দুটা উপাদানক অভিজ্ঞতাপূৰ্ব হিচাপে জনা যায়।

১০নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ দেশ আৰু কাল বস্তু সম্বন্ধে ব্যৱহাৰিক ভাবে সত্য যিটো অন্তঃপ্ৰজ্ঞাৰ সংবেদনৰ মাধ্যমত দিব পাৰি।

২.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) অতি চমু প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ সংবেদনশীলতা মানে কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ অববোধ মানে কি?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ 'দেশ' আৰু 'কাল'ৰ অধিবিদ্যাবিষয়ক ব্যাখ্যাটো কি?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ 'দেশ' আৰু 'কাল'ৰ অতিন্দ্ৰিয়মূলক ব্যাখ্যাটো কি?

প্ৰশ্ন ৫ ঃ ইন্দ্ৰিয় স্বজ্ঞাৰ আকাৰ দুটা কি কি?

(খ) চমু প্ৰশ্ন (১০০-১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ 'দেশ' আৰু 'কাল'ৰ অধিবিদ্যাবিষয়ক ব্যাখ্যাটো কি? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ 'দেশ' আৰু 'কাল'ৰ অতিন্দ্ৰিয়মূলক ব্যাখ্যাটো কি? চমু ব্যাখ্যা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ 'দেশ' আৰু 'কাল'ৰ অধিবিদ্যাবিষয়ক ব্যাখ্যাটোৰ এটি চমুটোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ 'দেশ' আৰু 'কাল'ৰ অতিন্দ্ৰিয়মূলক ব্যাখ্যাটোৰ এটি চমুটোকা লিখক ।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ সংবেদনশীলতাৰ আকাৰ সম্পৰ্কে এটি টোকা লিখক।

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ সংবেদনশীলতাৰ দুটা অভিজ্ঞতাপূৰ্ব আকাৰ কি? আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ 'দেশ' সম্পৰ্কীয় অধিবিদ্যা বিষয়ক ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ 'কাল' সম্পৰ্কীয় অধিবিদ্যা বিষয়ক ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ 'দেশ' আৰু 'কাল'ৰ অতিন্দ্ৰিয় বিষয়ক ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ 'দেশ' আৰু 'কাল' ব্যৱহাৰিক ভাবে সত্য আৰু অতীন্দ্ৰীয় ভাবে আদৰ্শগত- এই বাক্যশাৰীৰ অৰ্থটো কি? আলোচনা কৰক।

****